

"... A KOLLÍZIÓ OLYAN ÁLLAPOT, AMELYEN TÚL KELL LÉPNI."

(Beszélgetés Molnár Gusztávval)

Új rovatunkat az idén tavasszal Magyarországon letelepedett filozófussal és szerkesztővel készített beszélgetéssel folytatjuk. Molnár Gusztáv 1948-ban született a Bihar megyei Szalárdon. A kolozsvári egyetem történelem-filozófia szakának elvégzése után előbb a bukaresti televízió magyar nyelvű adásának a munkatársa lett, majd ezután egészen áttelepüléséig a Kriterion Kiadó szerkesztője volt. (Egyike volt a színvonalas tanulmányokat közreadó Századunk c. könyvsorozat szerkesztőinek.) 1985-ben több kiemelkedő erdélyi magyar gondolkodó bevonásával létrehozott egy alkotói csoportot, az ún. Limes-kört. Minekutána sorozatos hatósági zaklatások akadályozták érdemi tevékenységében, az áttelepülés mellett döntött. Jelenleg a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Nemzetközi Politikai Kutató csoportjának tudományos főmunkatársa.

Az interjút, immár hagyományosan, a magyarországi olvasó által még nem ismert írások követik. A blokkot Molnár Gusztáv munkásságának részletes bibliográfiája zárja, aminek közzétételét a jelen esetben az teszi különösen fontossá, hogy írásainak zöme mindczigéig kéziratos formában van. Ez a helyzet remélhetőleg hamarosan megváltozik. (A szerk.)

"AETAS": Pályakezddés a 70-es évek elejére esik, amikor is a romániai magyar szellemi életet fellendülés jellemezte. Téged az ún. Bretter-iskola tagjaként tartanak számon, amely tagjainak sorsa és munkái egyrészt szemléletesen mutatják be az erdélyi magyar kisebbség helyzetének változását. Másrészt jelzik a magyar szellemi élet fokozatos függetlenedését a marxizmustól. Kezdve az indulással: Téged mennyiben és hogyan érintett a marxizmus reneszánsza, az az újbaloldaliság, amelytől aztán fokozatosan eltávolodtál?

Molnár Gusztáv: Manapság elterjedt az az előfeltevés, hogy a marxizmusban valamikor mindenki "benne volt". Nem lehetett ezt másként? Például úgy, hogy az azonosulás fel sem merült valakiben? Ez a mi romániai helyzetünk egyik lényeges jellemzője, szemben például Jugoszláviával és Magyarországgal. Én amióta az eszemet tudom, teljesen és radikálisan a rendszeren, az egész hatalmi-ideológiai struktúrán kívül álltam és gondolkodtam. Ez akkor volt igazán szembetűnő, amikor 1980-ban Újvidéken, a volt és az akkori Új-Symposionistáknál jártam. Rendkívül rokonszenves volt a nyitottságuk, európaiságuk. Jól éreztem magam a körükben és ma is jók a kapcsolataink. Ellenben nagyon megdöbbentett, hogy nekik még mindig a marxizmus, az újbalos szocializmus és a jugoszlavizmus volt a hivatkozási alapjuk. Úgy láttam, tájékozottságuk, mozgékonyosságuk ellenére kissé elmaradtak a dolgok fejlődésétől. Nemcsak annyiban, hogy a szocializmust az anarchizmussal és a messianizmussal próbálták összeházasítani és szembefordultak a liberalizmussal, a polgári demokrácia adott esetben a szocializmust is integráló értékvilágával, hanem az által is, hogy kulturálisan nem összmagyar álláspontra

helyezkedtek. Hiányoltam, hogy a maguk kétségtelenül izgalmas különvalóságával nem a mégiscsak egységes magyar nemzeti lét koordinátái között helyezkednek el. És volt még valami: egyikük-másikuk például nagyon rossz néven vette, amikor kijelentettem Titóról, hogy végeredményben ő is csak diktátor volt, még ha jobb minőségű is, mint a többiek. Ekkor értettem meg, mit jelent a relatív előnyök csapdája.

"A.": Akkor talán nézzük azt a mikroszociológiai hátteret, ahonnan elindultál...

M.G.: Bihar megyei középparaszti családból származom. Nagyszüleim a századforduló körül költöztek a hódmezővásárhelyi tanyavilágból Szalonta környékére, ahol 300 holdon gazdálkodtak. A birtok egy szerencsétlen váltóügylet következtében elúszott. Ezért költözött a család a Nagyvárad környékén lévő Szalárdra. Én itt születtem 1948-ban. 1961-ig, a kollektivizálás befejezéséig lényegében egy olyan mikrovilágban nőttem fel, amelynek életét és értékeit nem befolyásolta az őt körülvevő rendszer. Ez csak úgy jelentkezett, mint valami elkerülhetetlen, külső körülmény, amely lehetetlenné teszi hosszú távú létünket. De nem folyt bele mindennapi életünkbe. Inkább csak annyiban, hogy szüleim és a rokonságom körében is felértékelődött a továbbtanulás jelentősége. Más kérdés, hogy apámnak emiatt a történelmi stressz miatt kellett időnap előtt, ötvenévesen, rákban elpusztulnia. Engem mindenesetre ez az Alföldről magukkal hozott és mára sajnos teljesen szétporlott, megsemmisült nagycsaládi közeg megóvott attól, hogy túl korán és pszichikailag felvértezetlenül lépjek kontaktusba a "külvilággal".

"A.": A magyarsággal sem voltak problémák és nehézségek?

M.G.: Szalárd magyar (református) többségű község. Vannak persze katolikusok és voltak szép számmal zsidók is. Akik megmenekültek a pusztulástól, az ötvenes években mind elmentek, a zsinagógát is rég lebontották. Ezt azért említtem, mert épp a napokban találkoztam egy ilyen New Yorkba szakadt "szalárdi"-val, és igazán megható volt hallani, mennyire ragaszkodik még mindig a faluhoz, az "ő falujá"-hoz. A románokat az 1921-es földreform során telepítették oda a Bánffyhunad és Csucs között fekvő Feketetőről. Mivel ők voltak kisebbségben, ők tanultak meg magyarul és nem mi románul. A kisebbséghez való tartozás élményét még nagyváradi gimnáziumi éveim alatt sem éltem át. Az mint probléma csak kolozsvári egyetemi éveim alatt jelentkezett.

"A.": 1966-ban felvettek a kolozsvári Egyetem filozófia-történelem szakára, ahol is egy megújulásban lévő, felpeszszülő magyar szellemi életbe csöppentél. Milyen hatással volt ez rád?

M.G.: Középiszolás koromban én elég "reakciós" nézeteket vallottam. Állandó és minden kritika nélküli hallgatója voltam a Szabad Európának. Ezt azért említtem meg, hogy érzékeltessem: milyen erős volt akkoriban a neomarxista hullám, hiszen még engem is "megcsapott". 1968-70-ben bizonyos mértékig a reformmarxizmus vonzkörébe kerültem. Nagy hatással voltak rám Gáll Ernő egyetemi előadásai a marxizmusról. Ő azt mondta nekünk: a szocializmus nem az, ami volt, hanem valami más... Olvasmányként pedig Hegedűs András és Márkus Mária cikkeit adta ki. Ezek az írások már akkor, ha tartalmukban nem is, de szándékukban legalább annyira radikálisak voltak, mint ma például a Fordulat és reform. Másrészt "ott volt" a fiatal Marx, legkedvesebb tanárom, Tóth Sándor vesszőparipája. Kevés olyan filozófiát tanuló ember van, aki őt olvasva ne kerülne kissé a hatása alá. Emlékszem, hogyan próbáltam Kolozsvár utcáin sétálva, Huszár Vilmos barátomat és kollegámat (jelenleg Münchenben él) meggyőzni arról, hogy a fiatal Marx okoskodása a *Gazdaság-filozófiai kéziratokban* méltó Hegelhez. Egyébként a "Nyugattól" való – hál,Istennek csupán néhány évig tartó – "elfordulásomat" sajátos módon az is elősegítette, hogy akkor fedeztem fel magamnak Szabó Dezsőt, az *Egyenes*

úton nagyszerű tanulmány íróját és a Ludas Máttyás Füzetek esélytelen és éppen ezért rokonszenves és mindenki ellen hadakozó publicistáját.

Mindenesetre függetlenül attól, hogy Szabó Dezsőre és a fiatal Marxra, a különféle talpraállítgatások ellenére is szuverén, öntörvényű világot jelentő Hegelre vagy Platónra és Husserlre (mint másik évfolyamtársam, Tamás Gáspár Miklós) esküdtünk, függetlenül attól, hogy a Fábry, Illyés, Németh László – szentháromságot (mint Ágoston Vilmos barátom) vagy a Kós, Tamási, Szentimrei hármast emlegettük sűrűbben a kávézóokban és a kolozsvári Egyetemi Könyvtár előcsarnokában (mint a bölcsész hallgatók többsége), egy valami közös volt bennünk, az akkor Kolozsváron tanuló magyar egyetemistákban: az, hogy azt a világot, amelyben éltünk, nem tekintettük autentikus, elfogadható világnak, s ha nem is mindenkit, de a legtöbbünket az a remény is éltetett, hogy rajtunk, a mi aktív, cselekvő közreműködésünkön múlik, hogy autentikus, elfogadható világot teremtsünk magunknak. Egyszóval azon a struktúrán és azon a világon, amely Kolozsváron akkor már egyre inkább román világ volt, kívül álltunk. Nagyon hamar a saját bőrünkön éreztük – a "jobb évek" ellnére – a nyílt nacionalizmust. Főként a belügyi szervekkel találkozással...

"A.": Melyek voltak azok az élmények, amelyek ezt a kívülről való – a reformizmustól való eltávolodástól egészen a cselekvő attitűdről való lemondásig – erősítették benned?

M.G.: Itt több dologról is beszélnem kell. A csehszlovákiai eseményekről, egy meghiúsult lapalapítási kísérletről és az Ágoston Vilmossal közösen átélt élményeinkről.

Ha a reformizmusról van szó, mindig a Csehszlovákia jut az eszünkbe. Akkoriban ott felgyorsult minden. Romániában lassabban mentek a dolgok. Azt azonban mindenképpen meg kell említenem, hogy ott akkoriban sokkal részletesebb és hitelesebb volt a tájékoztatás a Csehszlovák eseményekről, mint Magyarországon. A közvetlen kapcsolatot Csehszlovákiával Duray Miklós jelentette, aki rendszeresen járt hozzánk. Ő hozta azt a gondolatot, hogy kisebbségként kell politizálnunk. Mesélt a 68-ban létrejövő pluralizmusról, pl. az ifjúsági szövetség új fölállásáról, a nemzetiségi- és rétegszervezetekről. De beszélt a felerősödő szlovák nacionalizmusról is. A tőle hallottaktól persze én még nem lettem kisebbségi politikus – a politika mindig izgatott, anélkül, hogy valaha is megkísérett volna a gyakorlati politizálás – de kapcsolatba kerültem a kérdéssel. Mint már említettem, úgy kerültem Biharból Kolozsvárra, hogy nem tudtam, mi az, hogy kisebbségi lét. Kalotaszeg, Szék, a székelyföld színes, titokzatos világa akkor kezdett feltárulkozni előttem. Akkor olvastam Kós Károly *Országépítőjét*, amit esztétikailag nem tudnék megítélni, de "mondanivalója" egy életre meghatározó élményt jelentett a számomra. Az erdélyi másság – amire a románok is rájátszanak – nem a román "nemzeti" ellenállásból született, hanem már Szent István korában egy déli, bizánci hatásoktól erősen befolyásolt magyarságeből. Erdély önállóságának, különállásának tradíciója magyar tradíció. Kolozsvárnak szerintem azért lehetett kivételesen fontos szerepe a 19 utáni erdélyi magyar kultúrában, mert egyfajta melting pot-ként funkcionált, egybekapcsolta a belsőerdélyi transzilván tradíciót az anyaországgal szerves egészet alkotó Partium világával.

Csehszlovákiához visszatérve, 68 augusztusa érdekes módon nem taglózott le annyira, amint 81 decembere. Nyilván azért, mert ha 68 csupán politikai érdekesség volt a számomra, 81-et már úgy éltem át, mint egy történelmi esély bukását. Emlékszem, hogy amikor Duray Miki magával hozta a 69. január 31-i pozsonyi Ady-ünnepség műsorfüzetét és én a megjelölt, 1905 körül keletkezett publicisztikai írásokat, kikerestem egy akkor már vagy 9 kötetet megért kritikai kiadásból, mennyire felvillanyozott Ady zsenialitása, a zsarnokság és az imperiális logika pontos érzékelése. Akkoriban a Peking Review-tól a

Rinascitán keresztül a Le Monde-ig (csak mellékesen jegyzem meg, hogy ezeket a lapokat én rendre megvásárolhattam a kolozsvári újságosoknál) mindenki ezt a logikát pellengérezte ki. Én magam is ezt tettem ekkoriban keletkezett *Szellemi határátlépés* című "programadó" tanulmányomban – máig sem bocsátom meg magamnak, hogy egy évvel később elégettem -, amelynek volt egy Adys- Tóth Sándor kissé rosszmájú megjegyzése szerint egyenesen Balogh Edgár-os – bevezető és egy elméletibb jellegű érdemi része. Nyilvánvaló volt számomra, hogy a birodalmi logika, a diktatórikus és etatisztikus szocializmus egész rendszerével együtt hamarosan összeomlik. Arra sajnos már sehogyan sem bírok visszaemlékezni, hogy miként fogják ezt bizonyos gazdasági kényszerűségeket "elkerülhetetlenné tenni". Ha azzal nem is büszkélkedhetem, hogy programom politikailag és ideológiailag életképesnek bizonyult - mint alkotói programot máig sem tagadtam meg. A gondolkodó ember csak akkor lehet méltó önmagához, ha szelleme átlép minden határt, ha a mindenkori léthelyzeteken radikálisan kívülhelyezkedve gondolkodik. Ami persze nem jelent elszakadást a helytől és az időtől. Akkoriban jelent meg Budapesten a *Fekete gettó* című kötet, amelyben a harlemi négerkerek nyilatkoznak arról, hogyan viselik vagy nem viselik el a sorsukat. Azonnal írtam a könyvről egy tíz flekkes recenziót, megmutattam Láng Gusztávnak – a XX. századi magyar irodalmat tanította a Filológián és én is egyik szorgalmas hallgatója voltam -, aki azt tanácsolta, hogy ezt csak a sepsiszentgyörgyi Megyei Tükörnek lehet elküldeni. Elküldtük, és úgy két hét múlva meg is jelent. Igaz, hogy hamarosan megjelent egy volt váradai osztálytársam is, – éppen Kolozsvárt katonáskodott és tudtam, hogy még otthon problémái voltak a Belüggyel -, aki aziránt érdeklődött kitaróan, mióta foglalkozom én ilyen alaposan a néger-kérdéssel.

"A.": Említetted, lapot is akartatok alapítani...

M.G.: Igen. Egyszer az egyetem folyosóján megállított egy román történész fiú és megkérdezte, hogy nem akarok-e nekik írni, mert ők Echinox címmel egyetemi lapot indítanak. Mi a fene – cövekeltem le nyomban – ezek lapot csinálnak? Egyből faképnél hagytam a srácot, és rohantam a Béke téri kávézóba – akkori törzshelyünkre -, elmondani a dolgot a többieknek. Egyből összejött egy számra való írás a mi magyar lapunkhoz.

"A.": Mi lett volna a címe?

M.G.: Nem is merem megmondani ... naiv, szecessziós cím ... *Új Hajtás*. De nem a cím a lényeg, hanem az, hogy ezt napokig vitattuk, hogy átértük a lapalapítás eufóriáját.

"A.": Milyen jellegű lapot terveztetek?

M.G.: Emlékszem Ágoston Vilmos *Csonka kép: stószai kések* című írására. Fábry Zoltánról, a humánium prófétájáról szólt, de már nem szólhatott Fábryról, a magyarság prófétájáról. (Akkoriban olvastuk az Irodalmi Újságban Fábry 1946-os, *A vádlott megszólal* c. levelét, amelyet azokhoz a szlovák eszmetársaihoz címzett, akik akkoriban fasiszta hangnemben nyilatkoztak a magyarságról.) Bár Fábry egész eszmei spektrumáról nem lehetett írni, mi mégis úgy gondoltuk, hogy írni kell róla. A hiány felmutatásával akartuk jelezni az egészet. Én a nyugat-berlini diákmozgalmakról készítettem egy összefoglalót. A bevezetőben azt írtam, vigyázzunk, nehogy abba a hibába essünk, hogy azzal szemben, ami itt van, a polgári demokráciában keressük a kiutat. Akkoriban így gondolkodtam. A lapban persze nemcsak elméleti jellegű cikkek, hanem a diákság problémáit taglalók is szerepeltek volna. Az óragnun tanár-szerkesztőjének Láng Gusztávot kértük fel, aki lelkesen részt vett a megbeszéléseinken. Egy deputáció élén felkerestem Demeter Jánost, aki a két világháború között az Erdélyi Fialok csoportjának tagja volt, akkor pedig a kolozsvári egyetem prorektori tisztségét töltötte be.

Kértük, hogy támogassa lapalapítási szándékunkat, amit ő meg is ígért. Mi persze már tudtuk, hogy ez nem mindenkinek tetszik. Néhány nap múlva Stefan Pascu, az egyetem akkori rektora hívatta a szerkesztőket. A román fiúk részéről mindenki ott volt, mivel ők már előre megkapták az értesítést. Mi csak aznap értesültünk a rektor meghívásáról, így csak hiányosan tudtunk megjelenni. Az összejevetelen Pascu nagyon ridegen közölte, hogy önálló magyar diáklapról szó sem lehet, és kijelentette, hogy közös román-magyar-német lapot kell létrehozunk. Mivel tudomása volt arról, hogy én lettem volna az *Új Hajtás* főszerkesztője, felajánlotta a közös lap főszerkesztő-helyettesi posztját. Ezt én azonnal visszautasítottam. Természetesnek, magától értetődőnek tartottuk, hogy külön magyar diáklapot kell csinálnunk. Sajnos, Demeter János nem tartotta természetesnek - a megbeszélés alatt végig Pascu mellett ült és egy szót sem szólt.

A román szerkesztő srácokkal kapcsolatban volt egy meghatározó élményem. A rektor beszéde után kezdtek felugrálni és kérték, hogy legyen külön román és magyar lap. Praktikus dolgokra hivatkoztak pl. arra, hogy a kétnyelvű tördelést, szerkesztést nehéz és költséges megoldani. De Pascu nem engedett az álláspontjából. Kijelentette, hogy a dolog már el van döntve, ui. ő ezt már a megyei elsőtítkárral is egyeztetette. A román fiúk azonban tovább próbáltak mellettünk érvelni, főleg anyagiakra hivatkozva. Mire Pascu megunva a vitát, a következő szavakkal rekesztette be az összejevetelt: Ezen ne izgassátok magatokat, ha kell, latinul is kinyomtatjuk!

Ez a lapalapítási kudarc bizonyos értelemben az én sorsomat is meghatározta. Az egyetem elvégzése után tanárain szerettek volna ott tartani a filozófia tanszéken. Ezt Pascu személyesen vétőzta meg az egyetemi szenátus ülésén mondván, hogy Molnár nacionalista.

"A.": Végül is hogyan váltál "aktív részvevő"-ből kiábrándult szemlélődővé?

M.G.: Az úgy történt, hogy 1970 júniusának egyik reggelén arra ébredtem Szamos parti bérelt szobámban, hogy mint tanút beidéztek a Securitate Traian utcai székházába. A küldönc udvariasan átnyújtotta a papírlapot és távozott. Ettől a naptól kezdve világosan tudomra adták, hogy mindaz, amit eddig gondoltam és cselekedtem; bűncselekmény. Nacionalizmus, a szocialista államrend elleni izgatás. Tudjuk mi azt nagyon jól, mondta C. Őrnagy - a kolozsvári magyar egyetemisták felügyeletével megbízott belügyi tiszt, mit jelent a maguk ötlyukú furulyája. (Ilyen eredeti módon keresztelte el az illyési metaforát.) A "főbűnös" Ágoston Vilmos barátom volt, aki elkövette azt a meggondolatlanságot, hogy az akkor Láng Gusztáv irányítása alatt működő Gaál Gábor irodalmi körön felolvasott egy olyan "afrikai" novellát, amelyben az "elnyomás" és "kizsákmányolás" jelszavai csupán arra szolgáltak, hogy egy újfajta, de a korábbinál borzalmasabb és kegyetlenebb elnyomást igazoljanak. - Itt nyilván ránk, a szocialista Romániára céloz, tudjuk mi azt nagyon jól - ordította C. - Dehogy - válaszoltam -, már hogy tehetett volna ilyet. Ágoston Vilmos mindig is marxista és internacionalista álláspontra helyezkedett. Nem olvasták el elég figyelmesen a novellát, hiszen abból napnál világosabban kitetszik, hogy ő nem egyik vagy másik nacionalizmus, hanem mindenfajta nacionalizmus, mindenfajta kizárólagosság ellen tiltakozik. Sajnos én voltam az egyetlen, aki kategórikusan megtagadtam, hogy egyetlen terhelő szót is mondjak ellene. Sokan megijedtek a Haditörvényszékkal való fenyegetőzéstől, és azt mondták, amit kértek tőlük. A régi barátok és ismerősök sorra elmaradtak Vilka mellől. Mindenki félt. Csak a későbbi felesége és én maradtam mellette. Vele együtt ocsúdtam fel az aktivitás eufóriájából, tapasztaltam meg a teljes társadalmi elszigetelődés szorongató élményét.

"A.": Ezek az élmények összegeződtek valamilyen formában benned?

M.G.: 1971 nyarán, amikor Kolozsváron elbúcsúztunk egymástól – én Bukarestbe készültem, ő pedig haza, Vásárhelyre – Ágoston Vilmoossal arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy egy olyan világban élünk, amelyben semmilyen cselekvési lehetőségünk nincs. "Csak" egy belső szellemi világ maradt a számunkra. Be kellett látnunk, hogy eddigi intenzíven politizáló, szervező munkánk folytatása lehetetlenné vált. Az addig kifelé, a történelem felé irányuló cselekvésvágy helyébe az én felfogásomban a cselekvés ontológiai korlátain megtörő, de a korlátok létjogosultságát soha el nem ismerő, a létet a maga teljességében megkérdőjelező tragikum lépett. Ekkor fordultam – a tiszta filozófia válaszait elutasítva – a görög tragédia világa és az öncsaláson alapuló létszemlélet megsemmisítő kritikáját nyújtó "moderneket": Pascal, Kant, Kafka, Camus felé. Róluk szóló esszéim, tanulmányaim teszik ki első kötetem, *Az elmélet küszöbén* (1976) nagyobbik felét.

"A.": Ebben az időben kerültél szoros kapcsolatba Bretter Györggyel, és ekkor alakult ki az ún. Bretter-iskola is.

M.G.: Számomra Brettert 1968 utáni tragikus világlátása tette rokonszenvenné. A tragikumot történetfilozófiailag feloldani, "ésszerűsíteni" akaró – a Lukács-iskola budapesti képviselőivel összhangban álló – törekvése pedig ideális – megcáfolandó! – vitapartnerré. *Apollón, nimfa, szerelem* című, az Utunkban megjelent esszéjére – amelyből a *Kronos, a kegyetlen* című, szintén "görög tárgyú" esszéjével együtt, állítom, hogy a legtisztábban hallatszott ki az egész magyar glóbuson a történelem kérelhetetlensége miatt érzett fájdalom és kétségbeesés – rövid jegyzetben reagáltam, a feltétlen azonosulás hangján. (*Daphné könyörgése*, ez volt a címe, az Utunk természetesen nem közölte.) Néhány évvel később pedig ugyancsak ő volt az, akinek egész filozófiai-elméleti kategóriarendszerét elutasítva – megpróbáltam a saját koncepciómat immár nem esszécsisztikusan, hanem rigorózusabb formában is kifejtetni. (Ezzel az írással már több szerencsém volt, mert Bretter személyesen vitte el a Korunkhoz és kérte a publikálását.) Nem mondhatnám, hogy látványos sikereket értem el ezen a téren, de hogy egyáltalán elindultam az önálló elméleti építkezés útján, ezt főként Bretternek köszönhetem. Mindenesetre függetlenül attól, hogy mikor miben értettünk egyet és miben vitáztunk, Bretter György kolozsvári lakása nekem végig szellemi otthonom volt. (Kapcsolatunk, érdekes módon, Bukarestbe kerülésem után vált igazán intenzívvé.) Kolozsváron az első utam mindig hozzá vezetett. 1977 után évekig idegenül bolyongtam a városban. Reményvesztettnek, elhagyatottnak éreztem magam, és érezném még ma is, ha 1985-ben nem sikerült volna a szellemi otthonosság új formáját, egy új szellemi műhelyt, a Limes-kört – az ő példáját és szellemiségét is követve – megteremtteni. De erről részletesen beszámoltam Törzsök Erikának, aki 1987-ben, Bretter halálának 10 éves évfordulójára interjúsorozatot készített a pécsi Janus számára a volt Bretter-tanítványokkal, barátokkal. Úgyhogy most csak egy olyan vonatkozásra térnék ki, amelyet ott nem érintettem.

1968 után Bretternek látnia kellett, hogy a demokratikus szocializmus történelmi esélyében vele együtt bizakodó nemzedéktársai és mesterei sorra megalkusznak. A gondolati és erkölcsi következetlenség látványa, intranzigenssé, kiméletlenné tette nemzedéktársaival – és a legnagyobb mértékben nyitottá velünk, fiatalokkal szemben. Akik pedig – ezt jól tudta – egyáltalán nem voltunk "eszmétársai". A demokráciát és az erkölcsiséget valóban komolyan vevő kommunisták és marxisták mindenkor paradoxális helyzete mutatkozott meg a Bretter esetében is. Számára 68, demokrácia és szocializmus összeegyeztetésének kísérlete a nagy mítosz, a világtörténelmi küldetésként felfogott szocializmus hitének újjáéledését jelentette. Márpedig a demokrácia, – ha ténylegesen működni kezd – megrendíti a mítosz létalapját, és elhasználja, "konzumálja" a történelmet. Bretter azoknak a marxistáknak a sorába tartozott, akik abban a hitben

azonosultak a demokráciával, hogy ez majd az "igazi" szocializmust hozza el. De ezeknek az embereknek a számára a demokrácia és az erkölcsiség szentsége végeredményben fontosabbá vált, mint a mítosz szentsége - és ha azt kellett látniunk, hogy a társadalom, a tényleges társadalom többsége, vagy egyszerűen csak a saját fejükkel gondolkodó értelmiségiek többsége nem akarja ezt a mítoszt, hogy az emberek egészen mást akarnak, akkor identitásukat ugyan fel nem adva, de mégis meg tudtak hajolni az evidenciák előtt. Bretter a mi kis szellemi republikánkban ezt tette: volt ereje ahhoz, hogy teljes lélekkel támogasson egy olyan szellemi erjedést, amely ez ő egész filozófiai létalapját is megkérdőjelezte - amelyben immár nem az ő kedvenc kategóriája, a totalitás, hanem a totalitáselvéstől mint a totalitarizmus tudatos vagy öntudatlan kiszolgálójától való szabadulás vált döntő kérdéssé, és amelyben a regionális és nemzeti történelmek realitása foglalta el a "világtörténelem" helyét. Ezt a toleranciát és a szellemi teljesítmény kisajtolásában tanúsított leleményességét tekintem Bretter legnagyobb teljesítményének, legértékesebb örökségének.

"A.": Számomra úgy tűnik, hogy a 70-es évek közepétől, amikor fokozatosan a társadalmi-történeti kérdések felé fordulsz, amikor kifejtetted elképzeléseidet a kollizios modellről és az autonóm társadalomról mint ideálról, a tragikumot egyre inkább a kívülálló pozíciójából történő elemzés váltja fel.

M.G.: Ne rohanjunk annyira előre! 1974-ben, Bretter ötlete nyomán, született meg a *Szövegek és körülmények* c. kötet. Még 1973-ban Kolozsváron előadta néhányunknak - Ágoston Vilmosnak, Huszár Vilmosnak, Tamás Gáspár Miklósnak és nekem - azt az elképzelését, miszrint szükségét látja egy közös tanulmánykötet kiadásának. Miután ezt örömmel fogadtuk, mindenki felírta egy cédulára azoknak a nevét, akiket még javasol a szerzők közé felvenni. Akinek a nevét mindegyikünk felírta, attól kértünk írást. Így került be a kötetbe Szilágyi N. Sándor. A *Szövegek és körülmények* megjelenése kapcsán lehet Bretter-iskoláról beszélni. Ha ez a kötet akkor nem jelenhet meg, minden másként alakult volna. A könyv hatásához hozzájárult az is, hogy mint a Kriterion szerkesztője, Domokos Géza bizalmát élvezve, elő tudtam segíteni, hogy 75-ben Tamás Gáspár Miklósnak, 76-ban nekem, a rákövetkező évben Ágoston Vilmosnak, 78-ban pedig Szilágyi N. Sándornak jelenjen meg önálló kötet. Tehát nem volt olyan év, hogy valamelyikőnknek ne jelent volna meg könyve. Akkoriban ez még lehetséges volt.

1974-ben azonban történt még valami, ami kívülhelyezett engem az egyébként akkoriban nem lebecsülendő szélességű és mélységű romániai nyilvánosságon. Az ember ontológiai gúzsbakötöttsége ellen tiltakozó esszéim, majd a Lukáccsal, Marcuséval, Fehér Ferencsel, Heller Ágnessel és a történetfilozófiai és ideológiai rendezőelvként felfogott utópia eszázadi képviselőinek álláspontját sajátos módon összegező Bretterrel való elméleti viaskodásaim valahogy még nyomdafestéket láttak a Korunk és A Hét hasábjain (majd *Az elmélet küszöbén* című első kötetemben).

Hisz végeredményben vagy a világkultúra klasszikusait elemeztem, vagy egy olyan irányzatot bíráltam, amely maga is a hivatalos bírálatok keresztútjében állt, az pedig kit érdekelt a főszerkesztők és cenzorok közül, hogy én egészen más alapokról és más céloktól vezetettve kritizálok, mint az egyébként is magyarországi "hivatalos" ideológusok. Úgy sem értett senki egy szót sem az egészből, a beavatottakon kívül.

De 1974 nyarán, mint mondtam, történt valami. Az akkor Magyarországra nősülő Zirkuli Péter barátom által rám hagyományozott Marx-Engels "összes" első négy kötetét felnyalábolva hazamentem Szalárdra, és klasszikusainkat sorról sorra véve arra a következtetésre jutottam, hogy a kritikát itt kell elkezdeni. (Ez volt az utolsó felhőtlen nyaram a szülői házban, egy évvel később ugyanis már az apám temetésére kellett

Černavodáról, ahol akkor éppen katonáskodtam, lóhalálában hazafutnom. Egyébként Szalárdon és Kolozsváron kívül volt még egy harmadik otthonom is – ugye, milyen gazdag ember voltam? –, dr. Kapusy Antalnál, Gyimesfelsőlokon. 1940-44 között a magyar honvédség hatalmas kaszárnyákat és elegáns tisztvi villákat építtetett ott, a "keleti végeken". Az egyik ilyen volt tisztvi lakásban lakott a barátom feleségével, akit épp akkor, 1974-ben helyeztek ki oda körorvosnak. Annak a sípnek, amelyen ő játszott, nemcsak őt, hanem több ága is volt, például lengyelül szóló... De ez egy külön történet. Három évvel apám és egy évvel Bretter után ő is elment, szintén ötvenévesen.) 1974-ben tehát világossá vált számomra, hogy a marxizmushoz való viszony kérdését nem lehet a spekulatív filozófia ködeibe száműzni – nyíltan, egyértelműen, világosan állást kell foglalni. Erre pedig az alapszövegek kritikai elemzése a legalkalmasabb. A *Német ideológia* Feuerbach-fejezetét választottam ki, mert úgy gondoltam, ebben a legnyilvánvalóbb a teljes történelem- és társadalommagyarázat szándéka. A társadalom alapszerkezetétől a politikán át a tudati jelenségekig minden egy egységes logikai rendszerben "helyezkedik el". Ezt tekintetem és tekintem ma is az egész marxista kérdéskomplexum kulcsmozzanatának – mert ez a titka e koncepció politikai és ideológiai felhasználhatóságának. A dolog óriási nehézsége abban állt, hogy ehhez olyan elméleti pozíciót kellett találnom, ahonnan a marxizmusnak mint történelem- és társadalomfilozófiának, mint politikai ideológiának és mint egy meghatározott politikai rendszer legitímációs eszközének az elemzése – kívülről – elvégezhető. Nem tudom, hogy nekem e pozíciót sikerült-e megtalálnom, de tény az, hogy egy füzetet teleírtam a *Német ideológiáról* szóló kommentárokkal.

Amikor ezt a füzetet megmutattam a Szalárdon engem meglátogató Ágoston Vilmos barátomnak, csak látom, hogy kékül meg zöldül. Egyszer csak ezt mondta: Te felrúgtad a paktumunkat! Nem emlékszel, hogy 71-ben Kolozsváron megegyeztünk abban, hogy egy olyan világban élünk, amelyben nem lehet cselekedni? Ilyeneket leírni?! Elvisznek egyből!! Benne annyira interiorizálódott a félelem, hogy a dolgok nyílt, egyértelmű megközelítésének a lehetőségét egyszerűen kikapcsolta a tudatából. Ezt én így soha nem fogadtam el, de a "nagy kultúra"-val való intenzív foglalkozásom időszaka alatt valahogy hozzászóltam a metaforikus, áttételes beszédhez, és megfeledkeztem arról, hogy nekünk ezért elsősorban a tényleges történelem, mindenekelőtt a mi itteni történelmünk értelmezésére kell törekednünk. Első lépésnek ez irányban én az ideológiakritikát tekintetem, annak az ideológiának a kritikáját, amely segített "birtokba venni", blokálni az igazi, a tényleges történelmet, amely mintegy felfüggesztette a tényleges történelmet. Vilka kifakadása nem térített el ettől a szándékomtól, de ezért megijesztett egy kicsit: két évig ki sem nyitottam azt a füzetet. (Elméletileg megpróbáltam ugyan hasznosítani belőle valamit *A kollíziós társadalommodell* című írásomban, amely 1975-ben elég nagy konsternációt keltett a Korunknál – Tóth Sándor, akit Gáll Ernő megkért, hogy véleményezze tanulmányomat egyenesen "herézis"-ről beszélt – de Bretter kitartó diplomáciai erőfeszítéseinek és a lényegét nem érintő húzásainak eredményeképpen végül mégis csak megjelent. De a nyíltság kerülése sajnos visszautótt: a kollíziós modellre vonatkozó elképzeléseim "meghirdetését" sajnos nem a XX. századi Középkelet-Európa politikai rendszereinek és ideológiáinak az elemzése, hanem a nyugat- és kelet-európai középkorról való spekulatív elmélkedés követte, mint első kötetem címadó írásából is kitetszik. Szóval ezen a bizonyos küszöbön átléptem ugyan, de nem volt elég bátorságom, sem kellő felkészültségem ahhoz, hogy el is induljak a megkezdett úton.)

"A.": És két év múlva miért nyitottad mégis ki?

M.G.: 1976 magánéleti és intellektuális szempontból is forrongó év volt a számomra. Úgy éreztem, nem bírom tovább, és szakítanom kell mindennel. Béreltem magamnak egy

kis szobát Bukarest belvárosában, a Vasile Conta utcában, és nekiláttam legépelni elfekvő kézirataimat, mindenekelőtt a *Német ideológiáról* szóló tanulmányt és a katonáskodásom alatt írt *Tiéd a nyelv és a hatalom* címűt. 1973-ban elkezdett és 74-ben abbahagyott *Naplómnak* is újból nekiláttam. Csakhogy 73-ban a *Naplót* még valamilyen örök kaskai, történelmen és politikán kívüli állapotban kezdtem el, és még 74-ben is, a marxizmusról elmélkedve, bármennyire "felszabadultam" is elméletileg, valósággal lenyűgözött, letaglózott a történelem birtokbavételének félelmetes hatékonysága. Kialakult bennem egy olyan félelem, hogy a kelet-európai megmerevedett politikai struktúra esetleg adaptálni tudja a modern rendszerelméleti, szervezéseméleti technikákat, hogy sikerülni fog a rendszert technikailag modernizálni, anélkül, hogy társadalmi és politikai minősége, totalitarisztikus jellege megváltozna. Ma már teljesen nyilvánvaló, hogy ez lehetetlen. Hiszen egy struktúra annál stabilabb, minél több benne az autonóm ágens. Látszólag bizonytalanabb egy ilyen rendszer, de hosszú távú stabilitása az autonómiák arányában nő. De ekkor – engem legalábbis – még nyomasztott a kibernetizált totalitarizmus rémképe. Belül maradva és elméletileg mégis radikálisan kívülhelyezkedve ezen a struktúrán csakis arra az álláspontra helyezkedhettem, hogy mindaz, amit mi itt "bent" felismerünk, megértünk, felfogunk, csak "kint" válhat hatékonnyá. Ezt a szigorú dichotomiát az eurokommunizmus megjelenése alaposan felkavarta. Mert mi történik akkor, ha egy olyan politikai erő részéről számíthatunk segítségre, támogatásra, amely ideológiai köldökzsinórja révén maga is Kelet-Európához kötődik? Még egyetemista koromban kezdtem el – az Unitá és a Rinascita miatt – olaszul tanulni. De 75-76-ban nem lehetett izgalmasabb olvasmányt elképzelni ezeknél! Emlékszem, 1975 nyarán magammal vittem a dobrudzsai kaszárnyába egy olasz-magyar szótárt, hat hónapra keresztül ez volt a mindennapi kenyerem. Különös dolog történt velem. Miközben elméleti szempontból a lehető legexplicittebb módon elhatárolódtam a marxizmustól, ezek a kommunista lapok valósággal megbűvöltek. Komolyan latolgattam magamban annak a lehetőségét, hogy valamilyen módon kijutok Olaszországba, és a Gramsci-Intezetben majd ezt mondom a megrettent olaszoknak: "Uraim, itt van egy kelet-európai antimarxista, aki maguknál akar dolgozni!"

Ez nem azt jelenti, hogy egyetértettem velük. Hiszen ők, miközben kritizálták Sztálint és a neosztálinizmust, állandóan Marxra, Leninre, Gramscira és Togliattira hivatkoztak. Éreztem, láttam, mennyire ellentmondásos a helyzetük, hogy minden előrelépésük 3-4 meg nem tett lépéssel terhes. De egy alapvető kérdésben meghatározó módon hatottak rám: ők, az olasz eurokommunisták győztek meg arról, hogy a szocializmust el lehet fogadni - de csak a polgári demokrácia politikai-jogi keretei között, mint a civil társadalom programját és nem mint a hatalom realitását. És ez a szép, gyötrelmes, keserves illúzió kicsalt a történelmenkívüliség bunkeréből. Hinni, remélni kezdtem, hogy a politikai értelemben vett Kelet-Európa nyugati peremvidéke: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország képes lehet arra, hogy politikailag és gazdaságilag is felzárkózzék ahhoz az Európához, amelyhez kulturájánál és történelménél fogva hozzátartozik, és amely sajátos politikai és szellemi artikuláltságát megőrizve maga is túl tud mutatni, túl tud nőni – valamilyen szocialisztikus irányban – önmagán. Nem az volt tehát a lényeg, hogy – akárcsak más vonatkozásban a Bretterhez való viszonyomban – egyetértettem-e az eurokommunistákkal, hogy tartalmilag és fogalmilag elfogadtam-e a mondandójukat, hanem az, hogy éreztem, hittem: velük, általuk a történelem, az ő elfuserált történelmük és a mi elfuserált, béklyóba vert történelmünk építkezik, alakul, találhat újból önmagára. (Mint ahogy Bretter és a "Bretter-iskola" viszonylatában sem a filozófiai és ideológiai különbségek ténye, hanem a kulturális, szellemi építkezés lehetősége volt a fontos.)

Ennek az 1976 elejétől 1981 decemberéig tartó illuzóinak a jegyében írtam én az *Európai naplót*, amelyből Bíró Péter álnév alatt részletek jelentek meg a párizsi Magyar Füzetekben és egy – bár rövid, de fontos – részlet, saját nevemmel a kolozsvári Igazság c. pártlap Szöcs Géza által szerkesztett Fellegvár c. mellékletében. (Szeretném egyszer majd az egész 4-500 oldalnyi anyagot egyben kiadni.) Emlékszem, milyen elszomorító és mégis felemelő érzés volt, amikor a Conta utcai kis szobában ülve Berlinguer 76 tavaszán tartott párizsi beszédének az emberi és polgári szabadságjogok feltétlen tiszteletbentartására vonatkozó részét másoltam a füzetembe - és kerestem tétován, botladozva az olaszul oly pontosan csengő kifejezésekre a megfelelő magyar szavakat. (Amikor néhány órával korábban az akkor épp Bukarestben tartózkodó Knopp Istvánnak magyaráztam nagy hévvel Csiki László kollégám lakásán e szavak "történelmi jelentőségét", bezzeg sokkal kevésbé mutatkoztam tétovának.)

"A.": A felszabadító érzésen kívül, amely a tragikus életszemléletből kiragadott, mit jelentett még számodra az eurokommunizmus?

M.G.: Hát kell ennél több? Hogy a polgári demokrácia elemi igazságainak, történelmi vívmányainak a jelentőségét én egy olasz kommunista szájából hallva fogtam fel igazán? Persze – én balga lélek – egyből számon is kértem tőlük a következetességet! Azt hittem, képesek lesznek arra, hogy nyíltan szakítsanak a neosztalinizmussal, hogy levonják e szakítás minden politikai és eszmei következményeit, hogy képesek lesznek egyfajta apagyilkosságra is: arra, hogy ne csak Sztálintól és Lenintől, hanem Gramscitől is elhatárolódjanak, akinck hegemonia-felfogása alapjaiban antidemokratikus. (Ezt *Az egyneműség dialektikája* c. hosszabb tanulmányom Gramscira vonatkozó részében fejtettem ki részletesen, 1977-ben.) Nyilvánvaló, hogy túlértékeltem az eurokommunisták történelmi erejét és bátorságát. Mint ahogy sajnos, az említett perem-európai népek történelmi erejét és bátorságát is. De nem szeretem a károgó varjú szerepét, ezért inkább hallgatok erről.

A történelemhez való viszony bizonyos értelemben erotikus viszony. Vagy érzi magában az ember egy mindennél hatalmasabb, szubjektív Énjét elhomályosító erő jelenlétét és cselekszik (ami bizony sokszor mindennél hatalmasabb csalódáshoz vezet), vagy nem érzi. Én 1976 és 81 között úgy éreztem, hogy a Nyugat déli és a Kelet nyugati perifériája hirtelen feléled, és végre abba a helyzetbe kerül, hogy sorozatosan felfüggesztett történelmét kiélje, "elfogyassa". Én a pascali nécessité de pari, a kénytelen fogadás parancsát tettem akkor is és teszem ma is a magamévá. Ha bármilyen csekély valószínűsége van annak, hogy Isten (a történelem) létezik, akkor azon a bizonyos fogadóasztalon őt kell megtennünk. Csakhogy ez, mint mondtam, elsősorban nem logikai, hanem "érzéki" kérdés. Éreznem kell ennek a valószínűségnek a meglétét.

"A.": 1977 őszén Budapestre látogatsz. Ott mit "érezteél"?

M.G.: Ekkor már meg voltam győződve arról, hogy Kelet-Európában küszöbön áll a történelem "visszavételének" pillanata, a szakítása kelet-európai mivolttal, a sztálinista és neosztálinista totalitarizmussal. Ekkor ismerkedtem meg a magyar "másként gondolkodókkal", akik kapcsolatban álltak a lengyel ellenzékkel, és az "önkorlátozó forradalom" hívei voltak. A spanyol minta lebegett a szemük előtt, az volt a véleményük, hogy lehetséges a békés, lépcsőzetes átmenet a diktatúrából a demokráciába. Én ezzel szemben romániai tapasztalataimra hivatkozva azt állítottam, hogy a totalitárius hatalom képviselői sohasem fogják önszántukból megosztani a társadalommal a hatalmukat. Ők viszont azt bizonygatták, hogy ami itt van, az már nem is totalitarizmus, hiszen az állampolgárok, a társadalom számára számtalan lehetőség adódik az autonóm cselekvésre. Tőlük hallottam először Kuron és Michnik nevét. A velük folytatott vitám

keltette fel az érdeklődésemet a lengyelországi folyamatok iránt. 1980 júliusában aztán már én értekeztem arról Bence György barátomnak Kolozsváron, mennyire fontos eredetiben olvasni a Trybuna Ludu vezércikkeit, mert már azokból is látszik, hogy nagy dolgok készülődnek Lengyelországban...

1977-es budapesti tartózkodásom meghatározó élménye, ami újabb fordulópontot hozott eszmei fejlődésemben, Bibó Istvánnal való találkozásom volt. Mint annyi mindent, ezt is Törzsök Erika tette számomra lehetővé. Előzőleg már elvitte Bibóhoz *Az elmélet küszöbén* című kötetemet és a már említett kéziratokat. Az írásaimról megjegyezte: "A maga témái túlságosan fontosak ahhoz, semhogy ezen a borzalmas teutón nyelven írja meg őket. Így a legcsekélyebb esélye sincs arra, hogy az olvasók megértsék, mit is akar mondani. Márpedig ezekben a kérdésekben létfontosságú, hogy az olvasók szélesebb köre felé is közvetíteni tudjuk az álláspontunkat."

Látta, hogy sokat bajlódom a marxizmussal. *A kollíziós társadalommodell* című 1975-ös írásomban a *Német ideológiát* kétfajta társadalmi gyakorlat kollíziójának, ütközésének a kifejeződéseként értelmeztem. A "német ideológia" csak a sajátos, nem kapitalisztikus, hagyományos német lételem talaján értelmezhető, a "gazdasági alap" pedig, amelyre Marx ezt a német "felépítményt" minden további nélkül visszavezeti, csak a nyugati, angol típusú fejlődés összefüggésében. A *Történelem és osztálytudat* kapitalizmus fogalmát elemezve (*Az egyneműség dialektikája* Lukácsról szóló fejezetében, amelyet mint "legfrissebb" munkámat, szintén eljuttattam Bibóhoz) már egy fokkal tovább léptem: azt igyekeztem kimutatni – természetesen a Lukács tekervényes gondolatmenetéhez méltó stílusban –, hogy Marx, Lenin és Lukács kapitalizmus-fogalma nem azonos a polgári társadalommal, az előbbi ugyanis egy merev hatalmi, uralmi viszonyt fejez ki, az utóbbi pedig alapvetően kontraktuális természetű.

Ehhez a gondolathoz kapcsolódott Bibó, és óriási élmény volt a számomra, amint megvilágította a túlbonyolított, spekulatív nyelvezet vértete mögül éppen csak hogy elővillanó saját meglátásom valóságos történelmi, empirikus hátterét. A következőket mondta akkor: Lengyelország harmadik ("végleges") felosztásakor Oroszország és Ausztria nagyobb és jelentősebb területeket kapott, mint Poroszország. Hogy a sértett felet valamivel kárpótolják, felajánlották neki a Rajna-vidéket. Így került Európa gazdaságilag talán legfejlettebb tartománya a felvilágosult despotizmus mintaországa, Poroszország fennhatósága alá. Marx és Engels ebben az akkor már izig-vérig kapitalista világban nőttek fel – porosz állampolgárokként. Egy olyan világban, amelyben a munkaadók és a munkavállalók közötti viszony ugyan távolról sem igazságos, de mégis csak civiltársadalmi, szerződéses jellegét elhomályosították a civiltársadalom egészét alattvalókká degradáló nyers, uralmi viszonyok. Az tehát, hogy Marx a tökeviszonyt – ezt a tulajdonképpen szerződéses viszonyt – közvetlenül hatalmi viszonyként fogta fel és állította felfogása középpontjába, voltaképpen egy szerencsétlen történelmi véletlennek köszönhető, annak, hogy Európa egyik legfejlettebb régiójának civiltársadalmi struktúrájára ráépültek a reakciós Poroszország hatalmi viszonyai.

Csak most látom, miután az angol forradalomról szóló könyvemem megírtam, mit vesztettem azzal, hogy Bibó tanácsát megértettem ugyan, de nem fogadtam meg azonnal. Alá kellett volna merülnöm ennek a porosszá lett rajnai világnak a konkrétumaiban, el kellett volna olvasnom újságjait, pampeltjeit, politikusainak, szellemi embereinek és átlagpolgárainak az emlékiratait – amint az 1630-as-40-es évek Angliáját felfedezve tettem –, és akkor talán a marxizmus kapitalizmus-fogalmát a nyugati polgári világról leválasztva, a közép- és kelet-európai régió hatalmi viszonyainak az összefüggésében interpretáló kísérletemet – háromszori közlés ellenére! – nem fogadta volna olyan

lesújtó, bénító visszhangtalanság. (Bár hogy őszinte legyek, a kolozsvári Echinoboxban 1978 tavaszán megjelent első közlést Egyed Péter egy rövid Korunk-jegyzetben lereagálta.)

De erre nyilván azért sem kerülhetett sor, mert akkor én feladtam ugyan a spekulatív teorizálást, a "nagy elmélet" "hadállásait", de nem az empirikus úton építkező, középfogalmakkal operáló elméletalkotás, hanem az "empirikusan érzékelhető történelem" csábításának engedve. Írtam tovább – a jelent és a jövőt kémlelve – megszállottan a *Naplót* - ennek a Magyar Füzetek számára legépelet kb. 200 oldalát már a kórházban vitte el Törzsök Erika Bibóhoz; megjegyzései és kommentárjai *Jegyzetek az Európai Naplóról* címmel ugyancsak a Magyar Füzetekben olvashatók -, és egészen eredeti módszert találtam a közelmúlt empirikus érzékelésére is. Belevetettem magam a két háború közötti és főként a háborút közvetlenül követő évek sajtójába, és sorra kerestem fel Méliusz Józsefet, Kacsó Sándort, Takács Lajost, Balogh Edgárt, hogy magnóinterjúkat készítsék velük - természetesen az örökkévalóság számára. És egyszer csak Balla Zsófiáéknál járva egy bukaresti román lány kimondott egy nevet, amelynek hallatára én mintha hirtelen kótyagossá váltam volna. "Micsoda – fordultam felé -, Lakatos István él? És tudod a címét is?" Tudta, mert az ő édesapja is szociáldemokrata volt. István bácsival való rendszeres találkozásaim (ugyancsak a Fürdő utcában!), máig tartó meleg barátságunk egy új kontinens felfedezésével volt egyértelmű számomra. Az is nagyon érdekes és fontos volt, amit a Magyar Népi Szövetség volt vezetői vagy az akkor pártvonalon tevékenykedő magyar kommunisták elmondtak, de Lakatos Istvánban megtaláltam azt az emberi tartást, azt az emberi koherenciát, amelyhez hasonlót csak a Bibó esetében tapasztaltam. Ekkor értettem meg végérvényesen, hogy a történelem nem a tévedések utólagos beismerése, az "igazság" utólagos belátása útján, hanem csakis a félresöpört, megcsúfolt igazságnak jogaiba való visszahelyezésével léphet előre.

° "A.": 1981. december 13-a milyen hatással volt rád?

M.G.: Az *Európai Napló* sajnos véget ért. Az autonóm társadalom programja megbukott Kelet-Európában. Az az erő, amely megbuktatta, nem volt és ma sem képes arra, hogy hatalmilag – abszolutisztikusan – integrálja ezeket a társadalmakat. Arra azonban sajnos igen, hogy megakadályozza a civil társadalmak politikai artikulálódását, azt, hogy a szó szoros értelmében vett politikai társadalmakká, önmaguk fölött politikailag is rendelkező társadalmakká váljanak. A történelem Kelet-Európában újból felfüggesztetett. Ebben a felemás, szörnyű, levegőtlen állapotban mindenekelőtt arra vállalkoztam, hogy az autonóm társadalom eszméjét – amely az én felfogásomban mindig összefüggött az autonóm történelem lehetőségével – pontosabban körvonalazzam, a hatalmilag integrált társadalom megteremtésére irányuló vagy annak megteremtődését esetleges szubjektív szándékaik ellenére is elősegítő ideológiáktól élesen elhatároljam. 1982 tavaszán Bretter kapcsán például azt hangsúlyoztam, hogy ha egyszer egy ideológiát választottuk, ha meghatározott szabadságértékek társadalmi érvényesülését tartjuk szem előtt, olyan kategóriák használatára kell törekednünk, amelyek kompatibilisek maradnak azzal a társadalmi-politikai gyakorlattal, amelynek megvalósulását célként tételezzük. A totalitás kategóriájának például Bretternél mindig volt egy utópikus, tranzendens dimenziója, amelyben az eszményi közösségi társadalom értékei mintegy összesűrűsödnek és radikálisan szemben állnak mind a totalitarizmus, mind pedig a pluralizmuson, a hatalmi-politikai nyitottságon alapuló polgári világ valóságával. Ez így nagyon szépen is hangzott, csak hogy amikor egyszer 1977 májusában arról meséltem neki valamilyen Rinascita-cikk kapcsán, hogy milyen szerencsétlen helyzetben is vannak az olasz kommunisták, amikor diktatúraellenességüket és a demokrácia melletti kiállásukat visszamenőleg is igazolni akarják, barátom indulatosan közbevágott – akkor már egy

alattomos, gyilkoló 37 fokos láz, mely hónapok óta gyötörte, meglehetősen ingerültté tette mindennel és mindenkivel szemben -: "de hát mi igenis a diktatúrát akartuk!".

A pontos kategóriahasználát tehát nemcsak formai szempontból volt fontos kérdés számomra, hanem azért is, hogy ez a zsákutca elkerülhető legyen, hogy – mások tévedéséből okulva – "majd" elmondhassuk: mi igenis a pluralizmust, a hatalom megosztását, a tulajdon szabadságát, többpártrendszert, egyszóval a demokráciát akartuk. Így jutottam – természetes módon – arra a következtetésre, hogy a civiltársadalom, az autonóm társadalom ideológiai és politikai aktualitásának hangoztatásán túl a liberális tradíció alapszövegeihez kell visszanyulni. Mint valami rák, úgy haladtam visszafelé az időben: Popper *Open Society*-je és Mannheimmal vitázó *Parerty of Historicism*-je volt a kezdet, majd – Kemény István egy rádiójegyzetének köszönhetően – Friedrich von Hayek *Road to Servdomja* és Ludwig von Mises *Szocializmusa* következett, és a többi alapmű: Mill *On Libertyje* és *Önéletrajza*, Tocqueville *Démokratie en Amerique*-jének teljes szövege és a talán még izgalmasabb *Ancien Régime et la Révolution*, végül pedig az ősforrás: Locke-tól a *Second Treatise on Civil Government*. (Olyan "apróságok"-ról már nem is beszélek, mint La Boétie csodálatos *Servitude volontaire*-je.)

83 tavaszán úgy gondoltam, hogy el kellene végezni a hobbesi *Leviatán* és a *Második értekezés* összehasonlító elemzését. Ezt akartam – a tisztesség kedvéért – az angol forradalmat megelőzően és a forradalom alatt jelentkező "ideológiai előzmények" rövid bemutatásával indítani. Így, ebből a bevezetőből született az 1984-ben megjelent *Ó, Anglia, Anglia ...*

Eredeti tervemről természetesen nem mondtam le. Ekkoriban jelent meg románul Emmanuel Dodds kiváló könyve, a *The Greeks and the Irrational*. Azonnal lecsaptam rá, és Horváth Andor barátom (akkor még A Hét főszerkesztőhelyettese) zokszó nélkül le is adta Dodds alapján vagy inkább ürügyén írt esszémet, amelynek csak a címét (*Félelem a szabadságtól, avagy miért halódott Hellász tizenhat évszázadot*) kellett megváltoztatnia. Az még csak megmagyarázható valahogy, gondoltam, hogy az autonóm szellem csodája, Platón által kiagyalt eszményi totalitarizmus miként degradálódott a hellenisztikus istenkirályok, pantokrátorok, majd a bizánci basileusok kiszolgálói kezén a hatalom előtti prosternáció ideológiájává, de sehogyan sem fért a fejembe, hogy a görög Sziget, mely egyszer már kivívta függetlenségét, hogyan válhatott mégis a Kontinens hatalmának legfőbb ideológiai támaszává. Ekkor körvonalazódott bennem a szándék, – melyet az Anglia megjelenése alkalmából a bukaresti Petőfi Házban összesereglett kis számú, de annál lelkesebb közönség nem kis megrökönyödésére olyan könnyedén és magától értetődő egyszerűséggel adtam elő, mintha legalábbis a Rockefeller Alapítvány biztosította volna hozzá az ösztöndíjat -, hogy *A Sziget és a Kontinens* címmel meg kell írnom azt, hogy a görögökön hogyan tudtak végül is túltenni az angolok, pontosabban az angolszászok. Hogyan voltak képesek az egyéni szabadságok kiszámíthatatlan summájaként meghatározható autonóm társadalom eszméjét és gyakorlatát a politikában is megvalósítva a Sziget-modellt a hatalmilag integrált társadalom kontinentális modelljével szemben érvényre juttatni. Előbb a francia, majd a német modell bukott el a szigettel szembeni küzdelemben és vette át annak intézmény- és értékrendszerét, és most lehetünk tanúi annak, hogy a hatalmilag integrált társadalom hagyományos struktúráját forradalmasító technikákat a franciáktól és a németektől importáló, de alapjában véve az elfajzott görög modellben gyökerező harmadik kontinentális "világmindenség" ha háborogva is, de hogyan kénytelen mégis tudomásul venni a világot modelláló szigettel szembeni történelmi vereségét. Ez a parti természetesen még nincs lejátszva, de talán nem járunk túlságosan messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy az említett vereség nem a csatatereken, hanem magán a Kontinensen belül, mindenekelőtt annak perem-

vidékein fog bekövetkezni. (Persze tudva, milyen nagy a veszélye annak, hogy a vereség mindenképpen vereség maradjon. Ha 78-tól 81-ig-82-ig azt hittem, hogy a mi győzelmünk lesz a vereség, ma már úgy látom, hogy a vereség lehet – talán – számunkra győzelem, ha kellő eltökéltséggel cselekszünk.) Ebből a perspektívából szemlélve a dolgokat, a mi perem-európai problémáink immár nem periférikus, hanem nagyon is centrális problémák, amelyeket érdemes komolyan venni. Nem társadalmi, politikai és lelkiállapotaink pusztá leírására van szükség, hanem arra, hogy helyzetünket – a társadalomelmélet, a politikafilozófia és a politikatudomány teljes kelléktárát mozgósítva – globálisan értelmezzük, láttassuk és lássuk.

"A.": Ennek a középkelet-európai helyzetértelmezésnek az eszköze az ún. kollíziós modell elmélete, amely azonban – érdekes módon – *Ó, Anglia, Anglia...* c. könyvedben is felbukkan.

M.G.: Mint említettem, a kollízió gondolata a *Német ideológiai értelmezése* kapcsán merült fel bennem. Mindenképpen kétfajta értékrend, kétfajta legitimitás ütközését jelenti. A XVII. század közepén Angliában is ilyen helyzet állt elő. Az isteni jogú uralom eszméje ütközött meg a társadalmi szerződés, a társadalmi autonómia eszméjével. Az akkori angol társadalom úgy jutott túl ezen a rendkívül kiélezett helyzeten, hogy a társadalmi legitimitás győzedelmeskedett, és az abszolutizmus zsarnokságnak, illegitimnek bizonyult. A dolgok persze nem ekkor, hanem az 1690-es években, az ún. dicsőséges forradalom idején jutottak nyugvópontra, amikor is a királyság intézményének megőrzése mellett sikerült biztosítani az akkor még meglehetősen szűk bázison felépülő politikai társadalom két vezető irányzatának, a liberális és konzervatív kormányzatoknak az alapvetően azonos érték- és hatalmi rendszeren belüli civilizált, szabályozott váltakozását. Ekkor kezdődött el Angliában a mai értelemben vett politika ideje.

A kollízió ezzel szemben a látható alakot öltő történelem ideje, amikor – mint Feuerbach monda 1848-ban – "die beist Materie und das Wort Fleisch Werde", amikor az "empirikusan érzékelhető történelem" forradalmi pillanataiban megteremtődik az átmenet az abszolutizmus történelem előttiségéből abba az ugyan konfliktusos, de alapvetően konszenzus által fenntartott világba, amelyben már nem a történelmet, hanem a politikát csinálják az arra megválasztott és kijelölt személyek – de azt is csupán az emberhez méltó élet külső feltételeinek biztosítása végett. Persze borzasztóan kevés azoknak a szerencsés országoknak a száma, amelyek idejekorán biztosítani tudták ezt az átmenetet: mindenképp Anglia és Amerika, majd a XIX. század első felében Észak- és Nyugat-Európa. A többieknek, Közép- és Dél-Európának és a Távol-Keletnek már csak a gyötrelmes XX. század folyamán, borzalmas vereségek árán sikerült, de – kétségtelen tény: – sikerült felzárkózniuk a Nyugathoz, a Szigethez.

Kollíziós helyzetek – hosszabb-rövidebb ideig – nagyjából minden ország, minden európai ország történetében előfordultak. De kollíziós társadalmakról, pontosabban kollíziós társadalmi modellről csak olyan népek esetében beszélhetünk, amelyek története során a "politika" ideje hosszabb időn, évszázadokon keresztül szemben állt, nem volt összhangban a "társadalom" idejével. Ezekben a társadalmakban alakulhat aztán ki egy egészen sajátos láncolata az olyan pillanatoknak, amikor az emberek nem a politikában, hanem a történelemben kezdenek el reménykedni, vagyis abban, hogy "használatba vegyék", aprópénzre váltsák, politikává tegyék (ez is *Aufhebung*, nem?) végre a saját történelmüket. És persze, hogy emlékezzenek rá, amikor újból elkövetkezik a társadalométól elűtő alapokon nyugvó, másfajta, idegen legitimitású politika, a konszolidáció ideje.

Kollízió tehát ott van, ahol nem lehetséges alternatív kormányzás, ahol a hatalmi váltás elkerülhetetlenül rendszerváltozáshoz vezet, és emiatt többnyire elkerülhetetlen a nyílt konfrontáció. Mindebből az következik, hogy a kollízió olyan állapot, amelyen feltétlenül túl kell lépni, és amelyen a civilizált népek már túljutottak. Mi sajnós még nem léptünk rajta túl!

"A.": Hogyan zajlik le ez a túllépés?

M.G.: Angliában a XVII. század végére sikerült a jelent olyanná tenni, hogy az alapjává válhatott a máig folyamatosan tartó jövődéptésnek. A "politika ideje" utolérte a "társadalom idejét". A kollízió túllépése – mint említettem – akkor következik be, amikor az ellentétes érdekek ütközése immár egy közös értékrenden belül történik, amikor konszenzus van a nép és az állam, a politikai rendszer egésze között. A kollízióból való kijutás átmenet a demokráciába, ami alatt persze – mint Popper néhány héttel ezelőtt az Economistban leszögezte – nem szabad "népuralmat" értenünk – hiszen a világon eddig mindig és mindenhol a politikai elitek hozták és hozzák a döntéseket -, hanem egy olyan politikai szituációt, amelyben azokat, akik rosszul kormányoznak, erőszak nélkül le lehet váltani, és békésen elfoglalhatja a helyüket egy másik kormányzat. Nem az a lényeg, hogy a "király" helyett a "nép" fog uralkodni. A társadalom, a "nép" szempontjából az a rendszer tekinthető legitimnek, amely egyrészt biztosítani tudja az *alternanzát*, az emberi lét külső feltételeinek biztosítására hivatott kormányzati munka békés, jogi keretek között lezajló váltakozását, másrészt tevékenységi körét egyértelműen és programszerűen e feltételrendszer biztosítására korlátozza. Engedjétek meg, hogy idézzek néhány gondolatot abból az Egyezményből (*First Agreement of the People*), amelyet a jogtalanul és igazságtalanul levellereknek nevezett angol radikális demokraták szerkesztettek és próbáltak meg – nyilván nem sok sikerrel – elfogadtatni a parlamentáris tábor konzervatív hadvezéreivel az 1647 őszi a putney-i templomban Cromwell elnökletével megrendezett vitán.

Tehát: "Kijelentjük, hogy a nemzet jelen egyezmény alapján létrehozandó hatalma, mely csak a választók hatalmánál alsóbbrendű ... a törvények alkotására, megváltoztatására és hatályon kívül helyezésére terjed ki, valamint mindenre, *ama pontok kivételével, amelyeket a képviseltek kifejezetten vagy következőlegesen a maguk számára tartanak fenn.*

Ezek pedig a következők:

1. A vallás dolgait, valamint az istentisztelet módját egyáltalán nem bízzuk semmiféle emberi hatalomra... mindamelllett a nyilvános közoktatás az ő hatáskörükbe utaltatik (bár nem lehet kötelező).

2. Az erőszakos hadi toborzás ellentétben áll szabadságunkkal, ennél fogva erre nem hatalmazzuk fel képviselőinket... mivel pénzből (ami a háború fő mozgatóereje) mindig elég állván rendelkezésükre, sohasem lehetnek szűkében olyan embereknek, akik bármilyen ügy érdekében készek fegyvert ragadni."

Vagyis, a katonai védelem és a közoktatás ugyan az állam, a kormányzat feladata, de anélkül, hogy azokat kötelezővé tehetné, a lelkiismereti, meggyőződésbeli kérdésekbe pedig egyáltalán nem szólhat bele. Nem az a cél, hogy minél teljesebb legyen a "demokratikus" hatalom köre, hanem az, hogy minél lényegesebb területekre terjedjenek ki az emberi létnek azok a dimenziói, amelyek függetlenek a politikától. A demokrácia tehát tulajdonképpen csak eszköz, amely lehetővé teszi az autonómia, a függetlenség értékeinek individuális és társadalmi érvényesülését.

"A.": A kollíziós modell elméletiségével és történetiségével a jelen problémáira keresi a választ. Hogyan látod, napjaink Középkelet-Európájában hol tart a kollíziós folyamat?

M.G.: A németek 1945-ös borzalmas vereségük árán jutottak el abba az állapotba, amely az angoloknak már a 17. század vége, a franciáknak pedig a 19. század eleje – Napolcon bukása – óta a sajátja volt. De a német társadalom még ma is betege annak, hogy – mint Bibó találóan megállapította – nem tudta megvívni a saját forradalmát, hogy hosszú időn keresztül hamis konszenzusra törekedett egy illegitim hatalommal. És minthogy ez a közép-európai hatalom megszűnt létezni – magával vitte az összeomlásba a közép-európaiság számos értékét, egyedülálló hangulatát, az eredetiség lehetőségét.

Ami pedig a tulajdonképpeni Kelet-Európát és a Balkánt illeti, itt két egészen sajátos helyzetben lévő országot érdemes megvizsgálni – a kollízió szempontjából. Az októberi forradalom után kialakult szovjet rendszer tulajdonképpen kiiktatta magából azokat a kollíziós elemeket, amelyek a 19. század folyamán és a 20. század elején – a nyugati világgal való intenzívebb szellemi és gazdasági kapcsolatoknak köszönhetően – a határmilag integrált társadalom hagyományos, autokratikus formáját válságba sodorták, és egy olyan új típusú hatalmi integráltságot teremtett, amelyet, minden ellenkező látszat ellenére, a kollíziós helyzet előtti állapot korszerűsített változatának tekinthetünk. Ebben a struktúrában szó sem lehet kétfajta legitimitás ütközéséről, hiszen a "másik", a "társadalmi" kényszerű módon maga is csak hatalmi formában képes artikulálódni.

Románia esetében bizonyos értelemben még radikálisabb, fájdalmasabb módon ment végbe ez a lépülés, hiszen egy olyan országról van szó, amely a 19. század folyamán és a 20. század első felében nagy iramban igyekezett felzárkózni Nyugat-Európához. Ez a rengeteg érdekes, archaikus vonást őrző nép, melyet évszázadokon keresztül nemcsak a politikából, hanem mondhatni a történelemből is kiszorítottak a környező népek és birodalmak, hallatlan mohósággal vetette rá magát az idegenből importált, majd, századunk elején, az "idegenek"-től elhódított politikai intézményrendszerre, a hatalom gépezetére. Úgy gondolták, eljött az ideje annak, hogy mostmár ők is részesüljenek azokból a civilizatórikus javakból, amelyekről mindaddig megfosztották őket. Csakhogy ezáltal a legnagyobb mértékben dependenssé váltak a mindenkori hatalomtól, mert ha elégedetlenek is voltak vele – mint ahogy "idegensége" miatt a jobbak ténylegesen és mélységesen elégedetlenek voltak mind a nyugati, liberális, mind pedig a Szovjetunióból importált teljes politikai és jogi rendszerrel -, nem arra törekedtek, hogy a maguk sajátos értékvilágát a hatalommal szemben, azon kívül ébrentartsák, és, ha esetlenül, felemásan is, de mégiscsak civiltársadalmi formákba öntsék, hanem még teljesebb – autochton, az idegenséget levetkőző és az "idegeneket" mindenképp kiszorító -, kizárólagos, "végleges" hatalomra. Így aztán a "kollízió" itt a "saját", a "miénk" és a teljhatalom örömét beárnyékoló "idegenek", illetve idegenség közötti konfliktusként nyilvánult meg.

Egyébként a románoknak a jelenlegi helyzetben nagy esélyük van arra, hogy a saját kollíziós helyzetükön túléljenek, hogy hatalmi körükön belül az idegenekkel együtt minden lehetséges zavaró konfliktus-forrást felszámoljanak. Ez a végakkordja annak a népi gyökerű felfogásnak, amely a politikára úgy tekint, mint a ki- és elsajátítható javak összességére. A "nép", elfogyasztván idegenektől szerzett és elődei által nagy leleményességgel idegenből meghonosított "javait" feloldhatatlan konfliktusba került önmagával, "saját" illegitim teljhatalmával, de – a "saját" hatalommal szembeni igazán saját értékvilág hiányában – a legborzasztóbb némaságra, cselekvésképtelenségre kárhoztatva.

Vajon ez a néhány Európába kapaszkodó kis ország, itt a limes mentén: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország és a Balkán szintén Európához húzó része el tudja-e kerülni a sorsát? Talán el, mert ugyan nincs konszenzusban a "saját" hatalmi rendszerével, azt illegitimnek érzi, de van saját értékvilága, van – alakul, fejlődik – civil társadalma és vannak – végül – történelmi tapasztalatai. Éppen ezért van itt, elvileg, alternatíva, maga az aktivizálódó társadalom, amely nem hatalomra tör, hanem annak fokozatos leépülését, minimális hatalommá válását akarja. Lehetséges-e az áttörés? A kollíziós helyzet brutális, hatalmi kiiktatása vagy nyílt konfrontációt eredményező forradalmi fellobbanása helyett a kollízió konstruktív meghaladása? Nem tudom. Lehet, hogy régióink nem elég dinamikus ahhoz, hogy ezt a bizonyos áttörést a saját erejéből meg tudja valósítani.

"A.": Lehetséges-e, hogy a nálunk megindult reformfolyamatok képesek végrehajtani az átmenetet hatalmilag integrált társadalomból egy autonómiákra épülő szabad társadalomba?

M.G.: Beszéltünk már arról, hogy a kollíziós helyzet nyílt konfrontációt eredményező forradalmi fellobbanása – vagy brutális, hatalmi kiiktatása helyett a kollízió konstruktív meghaladására van szükség. A mai magyarországi reformelgondolások – talán még az ellenzéki elgondolásokat is beleértve – mind egy olyan struktúra megvalósítására törekednek, amelyben a főhatalom bizonyos – nyilvánvalóan illegitim – pozíciói érintetlenek maradnak. Nyomós okok szólnak amellett, hogy egy ilyen felemás dolgot is érdemes felvállalni. A folyamat – amelynek egyelőre nem látjuk még a végét – mindenesetre elkezdődött. De ne áltassuk magunkat azzal, hogy a kollíziót ily módon majd fel lehet oldani, hogy a kétfajta legitimitást tartósan össze lehet házasítani. Hogy ez valamilyen közép-európai modellként fog majd bevonulni a világtörténelembe! Erről szó sincs. Ez csak egy átmeneti állapot lehet. A közép-európaiság modellje a kollízió, amely természeténél fogva túlmutat önmagán – vagy a politikában is uralkodó (a már említett korlátozott, "önmegtartóztató" formában uralkodó) társadalom, vagy a társadalom fölött is uralkodó politika irányába.

"A.": Tehát véleményed szerint még nem dőlt el egyértelműen, hogy nálunk milyen irányban valósul meg az "áttörés"?

M.G.: Mondtam már, hogy nekünk – legalábbis elvileg – van esélyünk arra, hogy szabad társadalommá váljunk.

"A.": De nincs még itt az áttörés történelmi pillanata...

M.G.: Hét-nyolc évvel ezelőtt biztosan meg tudtam volna mondani, hogy mi a történelmi pillanat kritériuma. Ma nem tudom. Szerintem még nincs itt a pillanat. Mindenesetre egy ilyen helyzetben sem hiszem, hogy feladnám jelenlegi pozíciómat: a kívülállást.

"A.": Mit jelent ez a kívülállás?

M.G.: Azt, hogy a politika ugyan érdekel, de csak kívülről. Ma Magyarországon a hétről-hétre tárguló nyilvánosság keretei között még a legkritikusabb dolgok is valamilyen reformstratégia keretében hangzanak el. Véleményem szerint hiányzik ebből a nyilvánosságból egy másfajta megközelítés. Különös, hogy mindenki valamilyen politikai vagy legalábbis ideológiai program nevében és jegyében lép fel, és senkinek sem jut eszébe, hogy kívülhelyezkedjen mindezen. Vannak bizonyos kérdések – például az erdélyi magyarság kérdése –, amelyekben haladéktlanul cselekedni kell, amelyek kötelezővé teszik a hivatalos politikától az ellenzékiig, az erdélyi magyaroktól kezdve az emigrációig mindenki számára, hogy valamennyi rendelkezésre álló eszközt latba vetve cselekedjen. De ez – mint Márton Áron 1946 pünkösdi csíksomlyói szentbeszédében

mondotta -, ez nem politika. Itt az életünkről van szó. Egyebekben, *minden egyébben* én csak a megértés csodáját tudom cselekvésnek tekinteni. Elismerem, hogy a pillanatközpontúság, a jövőközpontúság helyett a múltközpontúság jellemez. Én alapvetően visszafelé tekintek. Ezért igyekszem mindenekelőtt megérteni a történelmi folyamatokat és értelmezni a történelmileg releváns ideológiákat. De értelmezni csak azt lehet, ami volt, ami megtörtént. Vagy ami történni akart, de nem történhetett. Az, hogy kritikával fogadom a különböző aktuálpolitikai állásfoglalásokat, természetesen nem jelenti, hogy nem tudok különbséget tenni az egyes álláspontok minősége, tartalma és célzata között. De valahogy nem érzem szükségét annak, hogy akár a legrokonszenvesebbet is - válasszam.

"A.": Tudnád ezt egy konkrét példával is illusztrálni?

M.G.: Hogyne. De mivel fogalmainkban, egész felfogásunkban amúgy is két élethelyzet keveredik, a romániai életvilág és az összmagyarok történelmi világ, remélem nem haragusztok meg, ha a példa romániai lesz.

1944-ben, az oroszok bevonulása után teljesen új helyzet állt elő Romániában. Hatalomra került egy kommunista-szociáldemokrata-liberális-nemzetiparasztpárti koalíció. Tehát egy olyan együttes, amelyről akkor még nem lehetett tudni, hogy súlypontja a baloldal, vagy a történelmi pártok irányába fog-e eltolódni. Ez utóbbiakról köztudott, hogy bár nem voltak szélsőjobboldali pártok, rólunk, magyarokról egyértelműen fasisztoid módon nyilatkoztak. Benešék terveivel összhangban a magyar kérdésben Endlősungot akartak. Mint etnikumot akartak bennünket Románia területéről eltüntetni. De egyes állásfoglalásokban az is felmerült, hogy mivel Magyarország úgymond végérvényesen bebizonyította, hogy nem tud beilleszkedni a művelt európai államok együttesébe, az országot nemzetközi gyámság alá kell helyezni! Nemcsak Erdélyben zavarta őket a magyarság, hanem Budapesten is. A más vonatkozásban már említett Stefan Pascu például a Maniu veje által irányított szebeni Romania Noua 1944 szeptember 26-i számában a következőket írta: "Beigazolódott, hogy a barbárság a magyarok krónikus, gyógyíthatatlan betegsége, éppen ezért meg kell semmisíteni az egész szervezetet, amelybe befészkelte magát, hogy írmagja sem maradjon." Ilyen és ehhez hasonló szövegek jelentek meg a Nemzeti Parasztpárt és a Liberális Párt lapjaiban. (Jelenleg éppen azon dolgozom, hogy a korszak sajtójából összeállítsak egy dokumentumkötetet.)

A "végső leszámolás"-nak ebben az eufrikus állapotában a román történelmi pártok nyilván nem érezték szükségét annak, hogy a magyarok soraiban szövetségeseiket keressenek. Egyszerűbb megoldásnak tetszett, hogy potenciális szövetségeseiket - lágerbe küldjék. A román kommunisták már sokkal előrelátóbbak voltak és nagyon is értékelnék tudták a Madoszból Magyar Népi Szövetséggé alakuló megbízható kommunisták vezetése alatt álló magyar kisebbségi tömegszervezet együttműködési készségét. Tény, hogy a 44 augusztusa és 45 márciusa közötti kritikus hónapokban a román kommunisták egyértelműen a megtámadott magyarság pártjára álltak. A Scintea egyik vezércikkét írta a másik után az *Erdélyben együttélő népek* (tehát nem a magyar "kisebbség" vagy "nemzetiség") teljes jogegyenlőségéről.

Nem volna ezek után magától értetődő – tudományos és erkölcsi szempontból is! – a román baloldallal való teljes politikai azonosulás történelmi érdemként való elismerése? És a román történelmi pártok által képviselt politikai tradíció egyértelmű elutasítása? Ebben a kérdésben a kívülről állás pozíciója sokak számára, érthető módon, tarthatatlan és felháborító. Világosan le kell szögeznünk, melyik oldalon állunk, vagyis

történelmileg igazoltnak kell tekintenünk azok magatartását, akik akkor a román kommunistákkal való stratégiai szövetség álláspontjára helyezkedtek.

A bökkenő csak az, hogy miközben a román kommunisták valóban védelmükbe vettek bennünket a román jobboldal útszéli támadásaival szemben, azt is félreérthetetlenül kifejezésre juttatták, hogy totális, diktatorikus hatalmat akarnak. A jelenlegi pártfőtitkár például egy 1944. október 28-i tömeggyűlésen leszögezte, hogy a baloldali kormányt "erőszakkal fogjuk kikényszeríteni". (A Scinteiá Tineretului Ceausescu által írt egyik novemberi vezércikkében – megszámloltam! – harminchatszor fordul elő a "trebuie", a "kell" kifejezés!) E cél érdekében a nyilvánvaló hamisításoktól, rágalmozásoktól, fegyveres erőszakcselekményektől sem riadtak vissza. Maniuról például 44 végén kisütötték, hogy fasiszta. Ettől a pillanattól kezdve a baloldali sajtóban hatalmas Maniu-ellenes kampány kezdődött, amelynek politikai célzatát mindenki világosan látta, és azt is, hogy a Maniu eltávolítására felhozott ürügy teljesen légből kapott volt.

A történelmi pártok ezzel szemben éltek-haltak a demokráciáért. Arról beszéltek, hogy a királyi diktatúra, a legionáriusok rémuralma, Antonescu diktatúrája után végre történelmi lehetőség kínálkozik arra, hogy Románia visszatérjen a demokráciához és azt az új idők kívánalmainak megfelelően korszerűsítse és továbbfejlessze. Nincs szüksége az országnak – mondták (amíg mondhatták) – egy újabb totalitárius rendszerre.

Mint látható, a nemzeti kizárólagosság kerekedik a politikai tolerancia, a pluralizmus követelésével az egyik, és a hatalmi kizárólagosság a nemzetiségi tolerancia követelésével a másik oldalon. Nekünk nem az a dolgunk, hogy egyik vagy másik oldalt "válasszuk" vagy választhatónak igyekezzünk beállítani, hanem az, hogy a tárgyilagos értelmezés eszközeivel kimutassuk: hogyan szövetkezett az idegen segítséggel győzedelmeskedő hatalmi kizárólagosság a vereséget szenvedett hagyományos politikai erők nemzeti kizárólagosságával. Kisebbségi vonatkozásban ez azt jelenti, hogy a Magyar Népi Szövetség sem nemzetmentő, sem nemzetáruló nem volt, egyszerűen belekerült – az erdélyi magyarság egészével együtt - az események egyfajta totális láncolatába. A politika a szükségszerűségek világa. Ha valaki politizál, akkor az adottságok és kényszerűségek meglévő struktúráján belül helyezkedik el, mert másképp nem lehet ütőképes. Evidens, hogy aki viszont meg akarja érteni a politikai jelenségeket, aki értelmezni kívánja a politikát, az egészen másfajta szükségszerűségek parancsának engedelmessé válik. Az a verifikálható igazságok meglévő struktúráján belül helyezkedik el. Ez a kívülről való tulajdonképpeni értelme. Ami a politikus számára az adott helyzetet megváltoztató, felforgató, mindent igazoló siker, az a politika vizsgálatával (is) foglalkozó gondolkodó számára a bevett igazságok rendszerének felforgatása.

"A.": Hogyan látod az erdélyi magyarság mostani helyzetét?

M.G.: Nem tudjuk, mit hoz a jövő az erdélyi magyarság számára. Ha azonban ott változás következik be, akkor elkerülhetetlenül bizonyos mintákhoz kell majd folyamodni. Itt Magyarországon mintha volna jelen. Romániában nincs. Ott csak múlt van. Ezért éreztem ott legfőbb feladatomban, hogy ezt a múltat tisztességesen, a maga valójában felmutassam, hogy ha majd lesz jelen, ha történik valami, tudjunk dönteni. Könnyen lehet, hogy Romániában a történelem egyfajta erupciója fog bekövetkezni, hiszen ott most az antitörténelem korszakát élik. Itt a látszattörténelemét. Ezért nehezebb Magyarországon megragadni az igazán fontos kérdéseket. Romániában egyértelműbb a helyzet. Ez a történelemből kilendült ország valamilyen módon vissza fog zökkenni a történelembe. S ez lesz az a pillanat, amelyben az erdélyi magyarság is szóhoz fog jutni. S akkor majd megengedhetjük-e magunknak azt, hogy az eddigi modelleket, politikai magatartásmintákat egy az egyben elővegyük? (Ugye, milyen árulkodó ez a többes szám

első személy?) Ebben segíthet az elmélet azoknak, akik nem az elmúlt korszakok zátonyrafutott ideológiai jelszavait kívánják zászlajukra írni, hanem az új helyzetnek megfelelően új módon próbálnak majd cselekedni.

"A.": 1988 tavaszán családdal együtt áttelepültél Magyarországra.

M.G.: Átjövelelem körülményeiről a Közgazdász c. lapnak adott interjúmban részletesen beszámoltam. De tulajdonképpen nem a házkutatás és a Kriterion szerkesztőségéből való eltávolításom után, hanem még 1985-ben döntöttem el, hogy át fogok települni. A Kriterion szerkesztőjeként közvetlen közelről szerezhettem tapasztalatokat arra vonatkozóan, milyen tűrhetetlenné vált a hivatalos román kultúrpolitika ingerültsége, agresszivitása minden olyan törekvéssel szemben, amely nem őket, hanem a magyar kultúra ügyét kívánta szolgálni. Az én kezdeményezésemre a Magyar Klasszikusok c. sorozatban kiadott Szabó Dezső kötetet fasisztának, Angliáról szóló, 1984-ben megjelent könyvem antimarxistának bélyegezték (ami azt illeti, ha ez utóbbi minősítést nem megbélyegzésnek szánják, nem is igen lett volna okom megsértődni), Fábíán Ernő barátom *A példaadás erkölcsse* c. tanulmánykötetét bevonták, Cseke Péter *Erdélyi Fiatalok* c. dokumentumösszeállításának letiltották a terjesztését, *Az idő emigránsai* c., a liberális Független Újság anyagaiból összeállított antológiámnak a kéziratát, Balázs Sándor *Erdélyi Múzeum*-monográfiájának már a pusztá betervezését is elutasították, Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok* c. tanulmányát pedig házkutatás során kobozták el (először a budapesti Kulturális Fórum idején az ő lakásáról, másodszor pedig 87 februárjában tőlem).

Az így előállott helyzetben két dolog is arra készítetett, hogy Magyarország felé orientálódjak. Egyrészt elhatároztam, hogy az erdélyi magyarság és a román-magyar kapcsolatok történetére vonatkozó, tíz éves munkám eredményeként begyűlt anyagot közölni fogom (akkor még azt hittem, hogy azt Romániából is elkezdhetem, hogy nem kell majd személyesen megküzdenem kiadásukért, hiszen – így reméltem – az arra hivatott magyarországi intézmények nyilván segítségemre lesznek és kapva kapnak a hozzájuk eljuttatott dokumentumokon). Másrészt, azt is világosan láttam, hogy említett barátaim, az erdélyi magyar kultúra e századi történetének kiváló szakértői - és ami talán még fontosabb volt: a teljes ismeretlenségből és reménytelenségből előbukkanó rendkívül tehetséges fiatalok - sem ülhetnek az elkövetkező években tétlenül csak azért, mert egy nyíltan nacionalista célokat követő politika kutatási témáikat nemlétezőnek vagy ami még súlyosabb: üldözendőnek nyilvánítja. Ezért Limes néven alkotói kör létrehozását kezdeményeztem, amely 1985 szeptemberétől 1987 februárjáig, a bukaresti lakásomon tartott házkutatásig mondhatom, hogy mindannyiunk hasznára és épülésére, a szkeptikusokat meghazudtoló lendülettel és eredményességgel működött. Ez alatt az idő alatt több mint ezer oldalnyi kéziratot produkáltunk - minden támogatás és intézményi patronálás nélkül. A szerencsésen megmenekült kéziratokból, hanganyagokból, dokumentumokból egy negyven címből álló könyvsorozat - a *Metamorphosis Transylvaniae* - tervét készítettem el, amelynek normális körülmények között Erdélyben kellene megjelennie, de kiadása ma - nyilván - csak Magyarországon lehetséges. Merem remélni, hogy lehetséges. Hátha a magyar kultúra egésze fog gyarapodni azzal, amit mi igényként, néma szellemi teljesítményként megteremtettünk, de csak most és itt - az irányunkban megmutatkozó együttérzés, szolidaritás erejére támaszkodva - tudhatunk nyilvánosságra hozni.

"A.": Köszönjük a beszélgetést, és sok sikert és kevés akadályt kívánunk terveid végrehajtásához.

(A beszélgetés 1988 májusában készült.)